

ФУНКЦІЙНІСТЬ ТОПОНІМА *МОСКВА* В УКРАЇНСЬКОМУ ПОЕТИЧНОМУ ДИСКУРСІ

*У статті наведено результати дослідження функційного призначення топоніма **Москва** в українському поетичному дискурсі від давньої доби до сьогодні. Визначено, що найважливіша його функція – ідеологічна, вона є різновекторною та безпосередньо пов'язана з авторською оцінкою. Конотації власної назви **Москва** детерміновані інтерлінгвальними чинниками та мають великий діапазон – від максимально меліоративних до максимально пейоративних.*

Ключові слова: онім, топонім, функція, Москва, поетичний дискурс.

Вступ

Функції топонімів у художньому тексті виходять далеко за межі номінативної, що потверджене науковими працями багатьох дослідників (М. Фененка, К. Ірісханової, Ю. Карпенка, О. Фонякової, Л. Пустовіт, В. Калінкіна, Т. Немировської, І. Хлистун, Т. Можарової, Г. Шотової-Ніколенко, М. Торчинського й ін.). Наприклад, Т. Можарова, залучивши до аналізу поезію І. Драча, установила, крім номінативної, такі функції топонімів: хронотопну, символічну, соціально-історичну, естетичну, образно-тропеїчну, характеризувальну, фонову та описувально-зображальну (Можарова, 2008, с. 187). «Цінність цих лексем, – слушно вказує Т. Кальченко, – полягає не лише в увиразненні просторового чиннику тексту, але й у трансляції культурних інтенцій та елементів авторської картини світу, семантичному ущільненні поетичної мови завдяки асоціативній насиченості та пов'язаності з національною мовною картиною світу» (Кальченко, 2006, с. 64). Проте цілісного бачення семантичних і прагматичних особливостей топонімів в українських поетичних текстах вітчизняне мовознавство не виробило, зосередившись передусім на дослідженні топонімікону чи загалом ономастикону

окремих письменників. Погоджуючись із думкою Є. Боевої про те, що «для кожного художника характерний свій особливий підхід до використання топонімів і манери вписувати їх у контекст, хоча в різних творах, навіть одного автора, цей властивий йому топонімічний почерк може проявлятися по-різному» (Боева, 2000, с. 160), наголосимо на потребі системного аналізу топонімічних одиниць у мові української поезії із залученням діахронного підходу.

Теоретичне підґрунтя

Предметом наших спостережень обрано топонім *Москва* з огляду на те, що його функції в поетичному дискурсі фактично не досліджені. Винятком є розвідка Л. Селіверстової (Селіверстова, 2000)¹, здійснена передусім на матеріалі поезії Яра Славутича, а також Т. Шевченка, П. Тичини, В. Сюзюри й М. Рильського. До аналізу власної назви *Москва* принагідно зверталися й В. Яременко (Яременко, 2010), Г. Мельник (Г. Мельник, 2009), М. Мельник (М. Мельник, 2007), О. Шумейко (Шумейко, 2012) у контексті дослідження ономастичного простору творчості Т. Шевченка, Є. Маланюка, Л. Костенко й В. Стуса відповідно.

Мета цієї розвідки – аналіз функцій топоніма *Москва* в українському поетичному дискурсі від давньої доби до сьогодні.

Методи та матеріал дослідження

Тематика статті та специфіка фактологічного матеріалу зумовили використання загальнонаукових методів індукції й дедукції, традиційних для мовознавства описового, зіставно-семантичного методів, методу контекстуального аналізу в його власне контекстуальному й інтертекстуальному виявах.

Досліджений художній матеріал, що охоплює фольклорну та авторську (давно й сучасну) поезію, репрезентує 463 вживання вказаної лексеми, однак це не дає підстав говорити про власну назву *Москва* як ключове слово в українському поетичному дискурсі, радше це один із домінантних топонімів у творчості окремих митців – Яра Славутича (66 уживань), П. Куліша (55), С. Руданського (52), Д. Павличка (46) та ін.

¹ Згодом – розділ монографії (Селіверстова, 2001).

Номінативно-локалізаційна функція топоніма

Москва в українському поетичному дискурсі

Як і будь-який топонім, слово *Москва* виконує в українському поетичному мовленні номінативно-локалізаційну функцію, вона визначальна в давній² та фольклорній поезії: *Коли би люде більше їдали! / Бо і ситості позбули од нещасного дчуру, / Власне, якби був в Москві на калавуру!* (анонім, XVIII ст.); *Го-го-го, коза, го-го-го, сіра. / Недавно з Москви з довгими косьми; Ой ви, хлопці та гуртовці, Слухайте мене! / Ой займайте та сірії воли / У город Москву* (нар. тв.). У межах цієї функції аналізована власна назва виявляє семантику ‘початковий пункт руху’ (*Як тато вернеться з Москви, ми будем / В московській займанщині тихо жити / І горюваннечко своє забудем...* (П. Куліш); *Латиши приїхали і литовці, з Києва і Молдови, / З Москви прилетіло птаство численне* (І. Драч)); ‘кінцевий пункт руху’ (*Йди ж, шукай / У Москві свекрухи* (Т. Шевченко); *Чув я, в Києві говівши, / Дехто з України / До Москви втікати хоче / При лихій годині* (П. Куліш); – *Звідки приїхали ви у Москву?* / – *З-над Черемошу приїхав* (Д. Павличко)), іноді з одночасною актуалізацією значень ‘далека відстань’ (*Та спишу я всю досадоньку свою, / Та й пошлю я аж у город у Москву* (нар. тв.); «*Люде добрі, / Де шлях в Московщину?» / «В Московщину? Оцей самий. / Далеко, небого?» / «В саму Москву. Христа ради, / Дайте на дорогу!»* (Т. Шевченко); *Дзвонять телефони в далеку Москву* <...> (Яр Славутич)) або ‘близька відстань’ (*Це шлях недалекий: коли до Москви, / А то, як коли, до Ростова...* (В. Самійленко)). Їхнім маркером є мікроконтекст: підсилювальна частка *аж*, означальний займенник *самий*, також прикметники із семантикою віддалі (*далекий, недалекий*).

Подеколи вдокладнюють географічну семантику астіоніма *Москва* власні назви об’єктів міського простору – урбаноніми (агороніми та годоніми) і прагматоніми, наприклад: *Хрпить на вулицях сніг / одсвічує на Театральній площі / машини фігурки кінських ніг / <...> / ріг забувсь – де земля / пройшла в повітрі пересохло / передзвони дзитарів Кремля* (М. Семенко «*Москва*»); *Москва. Червона площа. Глупа ніч. / І він край вежі Спаської, узбіч, / На варті став, почесної сторожі / Прибулий воїн. <...> / Зубцями Кремлю, наче вовча згряя, / Вся площа шкіриться; різня безкрая, <...>* (Яр Славутич); <...> їй [смерічці. – Ю. Б.] *личило б*

² Не погодимося з Л. Селіверстовою, яка заперечує наявність лексеми *Москва* в дошевченківській українській поезії (Селіверстова, 2001, с. 28).

стояти між ялинок / Побіля **Мавзолею** у **Москві** (Д. Павличко); *Ці слова я не викричав на **Арбаті** – / деє вони замерзли понад **Москвою*** (Ю. Андрухович).

Локалізуючи місце, ойконім *Москва* в контексті з іншими топонімами може маркувати якийсь маршрут або територію, обмежену певними орієнтирами. Це дає підстави говорити про його а) локалізаційно-маршрутну функцію (*Хай вславлю ж вам тепер мандрівний шлях / тих безпритульних хлопців, що до **Криму** / з **Москви** зайцями котять в поїздах <...>* (Юрій Клен)) та б) функцію жорстко не лімітованої локалізації (*Ген від **Москви** аж до **Варшави** / зачервоніли жупани, / козацтво «здобуває слави», / спис і нагайки скрізь пани (Леся Українка); *Сонце сліпне оком благим / У посмугованім небі іржавім – / Криваво палають земні сніги / Від **Москви** – / до **Варшави*** (М. Самійленко); <...> *Ми ділимо щастя з **Москви** до **Карпат**, / Як другові друг і як братові брат* (А. Малишко)). Обидва ці різновиди номінативно-локалізаційної функції супроводжені зазвичай комплексом емоційно-оцінних конотацій та інших прирощень значення. Особливо потужний експресивний потенціал виявляє топонім *Москва*, коли за його допомогою описують невольничі шляхи відомих українських історичних і культурних діячів. Зокрема, «Т. Шевченко в поемі “Чернець” всього трьома топонімами³ означає трагічну сторінку у житті полковника Семена Палія» (Яременко, 2010, с. 171): *Музика, танці і **Бердичів**. / Кайдани брязкають... **Москва**, / Бори, сніги і **Єнісей**...* (пор. в усній народній творчості: *То царі і князі один до єдиного словами промовляли, / Да Семена Палія / З **Сибіру** на **Москву** висилали*). Також В. Стус удокладнено наводить арештантські маршрути Миколи Зерова по дорозі на Соловки (***Москва**, гора **Ведмежа**, **Кем** / і **Понів острів** – шлях / за ґратами, за вартами, / розбухлий на сльозах*) та (можливо) Остапа Вишні (*І знову **В'ятка**, **Котлас**, **Усть-** / **Вим**, далі – до **Чиб'ю**. / Рад-соц-конц-таборів союз, / котрий Господь забув, / диявол теж забув. / <...> / **Москва** – **Чиб'ю**, **Москва** – **Чиб'ю**, / печорський концентрак / споруджує нову добу / на крові і кістках*), удаючись через топонімну конкретизацію до художніх узагальнень (докладніше див. про це (Брайко, 2018, с. 58–59)).*

Лексема *Москва*, перебираючи на себе функцію жорстко не лімітованої локалізації, в поезії Ю. Андруховича «Ваня Каїн» зазнає інтертекстуального кодування та діаметрально змінює меліоративні конотації, наявні в прототексті – популярній за радянських часів «Песне о Родине» В. Лебедева-Кумача.

³ З-поміж них і *Москва*.

Пор.: *От Москвы до самых до окраин, / С южных гор до северных морей / Человек проходит, как хозяин / Необъятной Родины своей – <...> і дрижиши, мов кайн брате кайн / мій рудобородий п'яний друже / мій косоворотий темний роте / в бога просиши різки наче ласки / знов на стайнях батогом пороти / від москви до самих до аляски / прагнеш <...>.*

Зауважимо, що більшість уживань топоніма *Москва* в українському поетичному дискурсі засвідчує актуалізацію поряд із географічною семантикою пресупозиційної семантики іншого зразка. По-перше, поети проводять топонімно-антропонімні паралелі, експлікуючи фонові знання про осіб, які з Москвою пов'язані (народилися, жили, бували, померли, досягли якогось успіху тощо): *Не знав, куди сльози, куди скарги свої / посилає: / чи до моря, моря всесвітнього, / чи до Катерини в Москву, до Малоросії / любительниці... (П. Тичина); <...> великий, рідний друг Дубовка... / Але його скрутили ловко / ті, що ведуть свій рід од вовка... / В лице натхненне – пістолет... / І доспівать не встиг поет. / Тепер в Москві він з бородою, / як у Тагора... Мій герою, / мій страднику за Білорусь! (В. Сосяра); В Москві якийсь весняний віє дух, / в Кремлі засів нарком Ульянов; Той раз, так само в Київ прикотив, / вишанований в Москві Панайт Істрати <...> (Юрій Клен); За Тисою я питаю: / Чи чули про нього ви? / Чи мужній до вас долітав / Голос його з Москви? (О. Гончар «Слово про Мате Залку»); Провітлюючи колоски і хвою, / Лежить між Сосницею і Москвою / Поета тінь прозора і крута (Д. Павличко «Олександр Довженко»); Лазар Каганович, один з організаторів / Голодомору, / Помер у Москві, граючи у доміно <...>; Вчився і перевчився в Тараці, / Бо ж як цитував Шевченка, / Як співав у капелі Стеценка, / Доки не вивітрило в Москву... («Український бумеранг, або слово на смерть академіка Александрова»); Чи існувала така легенда, що зник Піросмані, / Зник невідомо куди і по світу блукає?! / <...> / Шукайте його, братове мої грузини, / В Москві чи в Парижі, у Вільнюсі (може, він у Чюрльоніса!) (І. Драч); Москва. Гран-Прі. Овації в Парижі!.. / Іван [Миколайчук. – Ю. Б.] косив у Халеп'ї траву (Л. Костенко); Або Юрко [Андрухович. – Ю. Б.] – колишній грубас / <...> / в Москві послам був бубабістським, / а може, й резидентом <...> (В. Неборак); Там, де вчора насипалась дамба, / Вже сьогодні плаває пором. / Це тому, що із Москви одному хлопчику [В. Путіну. – Ю. Б.] / Захотілось покататись на поромчику (О. Ірванець).*

По-друге, письменники репрезентують асиметричні пресупозиції ойконіма *Москва*, які не належать до загального фонду фонових знань, наприклад: *І бачив я у велелюдній залі, / В Москві, на з'їзді вчених міжнароднім, / Як, слухаючи ту козацьку думу, / Схвильовані болгари не могли / На місці всидіти...; Я пам'ятаю літній день / в Москві. / Серед гудіння люду і авто, / На перехресті вулиць двох / невтомних / Вродлива жінка продавала квіти...* (М. Рильський); *Москва. Столиця. В сотні лиць / нас озирає при вокзалі. / Нас автомати пронизали* (В. Стус); *І все було: і друзі, і Москва, / І свято літ, і образ Юліани...* (М. Вінграновський); *Колись на футболі в Москві / На матчі «Динамо – Спартак» / Читав несподіване гасло* (І. Драч); *А тим часом я мандрую Московою, / де метро трагічне і стратегічне <...>* (Ю. Андрухович).

По-третє, значущою стає історична енциклопедична інформація оніма *Москва*, хоча, як і в попередніх випадках, його провідна функція та сама: *<...> Пам'ятний Москві і мирові рік, / Як півнеба зірочка мітлою застинала, / За гріхи по всіх усюдах кару розмітала: / Француз із німцем побратався, край наш псував / Вішав і різав людей, церкви обдирав. / <...> / І Москва, як божая свічка, огнем зайнялася / <...>* (А. Метлинський); *Ой зажадали фашисти Москову охопити / І дома, палаци, хати – / Все порозорити* (нар. тв.).

Також у рецепції деяких поетів минулого століття різні значення досліджуваного топоніма звужені опосередкованими часовими рамками, пор.: *Москва – червона* (П. Тичина); *самодержавна* (Т. Осьмачка), *зороносна* (І. Багряний), *царська, сталінська* (Яр Славутич).

Зіставлення референта цієї лексеми з референтами інших географічних назв виявляє означену різними топонімами оцінну культурну вісь *Москва – Європа*, на якій *Москва* перебуває то в позитивній площині (*Мандрівникам / (Побажання на дорогу) / Всім разом / Хоча вже ясно видно тропи / Й квитки в кишенях до Москви, / Але... якби вже до Європи / Нарешті виїхали ви!* (В. Еллан-Блакитний)), то в негативній (*Візьмім залізну колію: / Ви йдете до Львова / Або до Відня (про Москову / Я не скажу ні слова)* (В. Самійленко)).

Ідеологічна функція топоніма *Москва*

Частотні художні приклади засвідчують суттєві зміни у структурі значення ойконіма *Москва*, зокрема набуття ним макротопонімних (хоронімних) сем унаслідок метонімії (синекдохи): *Москва = Росія*; або/та

значення ‘російська влада’: *Дивлюсь – гетьман з старшиною. / Я води набрала / Та вповні шлях і перейшла; / А того й не знала, / Що він їхав в Переяслов / Москві присягати!..* (Т. Шевченко); *Нехай стократно помилуєся, / то хана кликав, то **Москву** <...>* (Л. Костенко); *Та зчинимо гризню / за булаву, / І спишемо / недолю і руїну / На клятих іногородців та **Москву** <...>* (Б. Олійник); *<...> Допоки буде правити **Москва** – / Безправними конатимемо завжди* (І. Гнатюк).

Узагалі, культурна інформація пропріатива *Москва* дає широкі можливості для виконання ним ідеологічної функції, і, як доводять наші спостереження, саме вона є домінантною для аналізованої лексеми в українській поезії. Спостерігаємо різновекторність цієї функції, пов’язану із суб’єктною оцінкою: конотації власної назви *Москва* мають великий діапазон – від максимально меліоративних до максимально пейоративних. У будь-якому разі емоційно-оцінне забарвлення детерміноване інтерлінгвальними чинниками, зокрема історичним тлом, політичними поглядами суб’єкта мовлення (*Задзвонили в усі дзвони, / Пішов гук горою: / «Бути разом нам навіки / З братньою **Москвою!**»* (нар. тв.); *Ідуть сини Росії, / над ними сонце і блакить. / І повна сили і надії / їх мова радісно звучить. / Вони, як пісня, над землею, / надія й сила їх – **Москва!*** (В. Сосюра); *«**Москва** однакова... добра не жди! – / Статечний дід заговорив небало, – / Нам за Петра було – як за орди, / За Катерини гірше ще бувало, / За комуністів – скільки ж то біди / Зазнав ти, краю наш, коли займали / Тебе в двадцятому, і знову ось / Тягти ту саму лямку довелось»* (Яр Славутич) та (іноді) особисто значущою для суб’єкта мовлення інформацією (*Я «по цепі» прийняв удар / (**Москва, Москва, мій світлий бург!**), – / це Первомайський, Еренбург / і Каганович – яничар* (В. Сосюра); *Я злетів. Чи протягнеш, **Москво**, без мене? / Що поробиш – мушу бути південніш. / Залишаю слово своє вогненне. / Все одно без мене буде нужденніш / у твоїх безоднях, кохана Мекко, / до якої вбогі плазують плазом. / Але ти від нас уже так далеко, / що стає маразмом «навіки разом!»* (Ю. Андрухович)). Примітно, що авторські оцінні конотації можуть зазнавати діаметральних змін, спричинених еволюцією світоглядних переконань, як-от у Д. Павличка: *Ще слово йде моє звеличують **Москву** / За правду світову й свободоносну вроду, / За все, що маю я, за все, чим я живу, / За волю українського народу* (1954–1978); *Так, я складав натхненні оди, / Пісні компартії, **Москві**, / Що обіцяли рай свободи, / Де рівні мови і народи, / Щасливі люди трудові* (1990); *Ми власну душу осквернили / Гіркою службою **Москві** <...>* (2002).

Зауважимо, що процес входження топоніма *Москва* до системи ціннісних орієнтирів не корелює з його референтними ознаками, порівняймо, наприклад, епітетні характеристики Москви-столиці (<...> *Висів ваш Байда, Митрик Вишневенький, / <...> / Служив султанові, та мов скаженний / Утік від нього і здобувся ласки / У ворога його, в Москві мерзенній* <...> (П. Куліш)) і Москви-Росії/російської влади (*Оцей тедзюк дейнецького покрою / Вітав права державницьких скрижаль / І зважно бився з хижою Москвою* <...> (Яр Славутич)). Досліджений матеріал засвідчує натомість, що в більшості випадків епітети до лексеми *Москва* мають негативне забарвлення й водночас надають їй референтові виразних антропоморфних рис: *І процвіла безхмарна небозвід / По всій Москві. Столиці хитро-звинний, / Споконвіків розгнуздано-злочинний, / <...>; А в лісах, де москвин колобродив патлатий, / Наче бранка, простерта на збитій траві, / Вишгородська, найстарша князів Богомати / За Хрещатиком тужить у хижій Москві; <...> Тарас радіє: український дух / Оповиває весь прерійний рух. / Його боїться, стрясена до краю, / Облудно-хитра, в машкарі, Москва...; <...> Москва під'юджує, підступно-рада, / В листівках кличе, щоб «молодший брат» / Вітав лихих солдатів Сталинграда <...>; Наш рід Москва хотіла б люта / Всень вигубити до ноги (Яр Славутич); Високих духом, красенів, уми / Затягували до Москви-крутійки, / Верх брали в війнах нашими грудьми (М. Самійленко); Проте знаходилися й раді / Служити зрадницькій Москві, / Аби примножувати в зраді / Чини й маєтки родові; І треба ж отак безголово / Чи з вітром у тій голові / Повірити й датись на слово / Облудно-підступній Москві (І. Гнатюк); Плачте, матері, й копайте ями, / І хрести поставте над синами, / Що пішли вмирати за Москву, / За тупого, п'яного вандала <...> (Д. Павличко).*

Антропоморфна семантика лексеми *Москва*, як і багатьох інших топонімів, – традиційне для українського поетичного дискурсу явище, сформоване за участю різних художніх засобів. Крім названих вище епітетів, це передусім дієслівні характеристики. Зокрема: *Москва «розкопала / Високі могили», «Батурин славний / <...> вночі запалила, / Чечеля убила, / І малого, і старого / В Сейму потопила», «малий льох в Суботові / <...> розкопала!» (Т. Шевченко); не помагає, гріха не прощає, «рече, що ти хахол», «в душманів з лабет єхидних ослобонила» (П. Куліш); каже, не вважає, захитрила, злиться, лютує, «не боїться <...>*

турка», «жнивими із Ніжина / Та Переяслава / <...> собі три тисячі / не спитавши взяла» (С. Руданський); «славу князів **обкрадає**», «хай **позлиться**, / на кривду легка», «**жне** врожай, полишений ляхами», «**радїла**, мов крадій на танку» (Яр Славутич); **не ображається** (В. Сосюра); «**благала** твого [України. – Ю. Б.] **побратимства**» (Юрій Клен); **калічить** (Є. Маланюк); «**Не поступається** / Своєю зверхністю й грізьбою», **коїть** беззаконня (І. Гнатюк); «сама з собою / **Не вправляється**» (М. Самійленко); «**розпинає** народ», «**платить** домовинами» (Д. Павличко); «**куса**, душу дірявить» (І. Малкович), **сміється** у Кремлі (Н. Баклай) тощо. Антропоморфізація топоніма *Москва* здійснюється й в іншому напрямі – його референта трактують як власника людського тіла: **Москва** нас **підняла** потужною **рукою** <...> (П. Куліш); <...> **Богдан**, що гнівно булавою / Керує кулі **в череві Москви** <...> (Яр Славутич); Їли баранину, суп – звичайне... / Й то – кістка **в горлі Москви** (М. Самійленко); *І не будьте пихатими, / бо як Польща вмиратиме, / то загинете й ви / під п'ятою Москви!* (Д. Павличко).

Зафіксовано також нечисленні випадки бестіальної семантики аналізованої лексеми: <...> **піймав** / Був лях нас у свої лабеті погубній, / **Москва** ж нас узяла під широченні крила <...> (П. Куліш); **Зводить** тайфун океанський / **Гострі Москви** назурі <...> (Яр Славутич); **Вся Москва** для тебе гавкає псами <...> (Ю. Андрухович).

Уживання топоніма *Москва* в значенні ‘Росія’ або/та ‘російська влада’ часто супроводжуване актуалізацією в контексті семантики служіння (*Махайте; я піду **Москві** служити, / Гріхи свої мечем покутувати, / Цареві благовірному годити / І високо наш руський стяг держати* (П. Куліш); *Той, хто ретельно слугував **Москві**, / Тепер сміявся на пожовклі кутні* <...> (Яр Славутич)), рабства (*Йшли тундри і тайги синове, / жадібні добичі і крові, / нових підбоїв, жертв нових, / в шинелях сірих, то півголі, / йшли гнані полчища монголів, / раби могутньої **Москви*** (О. Бабій)), гноблення, поневолення (*Визвольна доле, вхоть і не минай / Цей, за гетьманства гноблений ляхами, / Волинсько-галицько-лемківський край, / Цей, під **Москвою** корений віками, / Неподоланий січовий розмай* (Яр Славутич); *Поки **Москва** – не бувати волі* (М. Самійленко)), сваволі (*На народнім тілі / Він [Сталін. – Ю. Б.] тавра й близни випікав навек, / Щоб завжди й скрізь, як жах Сарданала, / **Москви** сваволя твердо панувала; **Москви** сваволя вниз, довготелесо, / У злій злобі вганяючись у пил, / Впаде в підніжжя схилів Чатирдагу* <...> (Яр Славутич)).

В українському поетичному дискурсі подибуємо й виразну паралель символів *Москва – Сибір*, об'єднаних утрадиційними значеннями 'знування', 'катування', 'ув'язнення': *Твоє майбутнє, на віки віків, / Ще за Петра призначене Москвою – / В Сибір на згин чи в голод головою!; Хай світ узнає, що в оцих краях, / Сибірських нетрях, повних в'язнів знову, / Москва готує – зваглому на страх* (Яр Славутич); *Та вже не муч Москвою і Сибіром, / Дай нам перепочити од ярма* (Д. Павличко); *Ми вічні жертви голоду й Сибіру, / Без імені, без долі й булави, / Розірнуті за волю і за віру, / Запобігаєм ласки у Москві; Уже не страшені їм* [Василю Стусу, Юрію Литвіну, Олексі Тихому. – Ю. Б.] *ні тюрми, ні всякі сибіри, / Вони вже не в'язні, а лицарі – вічно живі, – / Всі три нездоланні – козацької мужності й віри, / Загинули в муках, аби не служити Москві* (І. Гнатюк). Сибір – не єдиний топонім, який засвідчує виразний асоціативний зв'язок Москва – місця ув'язнення, див., наприклад: *На відногах темної Камі, / За дротами зрубів Мордві / Голосними кличе віками / Гомін помсти – в серце Москви!* (Яр Славутич); *А мати-Троя [Україна. – Ю. Б.] / приносить в жертву і себе, і нас, / і воскресає, родить і ростить, / і знову жертвує дітей Ваалу, / Москві, Караганді, лісопавалу?* (В. Неборак).

Екстралінгвальні, зокрема історичні, чинники зумовили актуалізацію в семантиці топоніма Москва водночас із хоронімним значенням значення 'ворог', що, зокрема, потверджують і дослідники творчості Яра Славутича (Селіверстова, 2001, с. 29) та Василя Стуса (Шумейко, 2012, с. 53). Наприклад: *Заморожуй Москві навалу <...>* (Яр Славутич); *Стенаються в герці скажені сини України, / той з ордами ходить, а той накликає москву*⁴ (В. Стус). Для увиразнення семантики ворожості поети активно застосовують прийом топонімної взаємодії, уживаючи як контекстуальні синоніми до лексеми Москва інші ойконіми (у метонімічному значенні відповідних хоронімів), також зрідка – назви країн, ворожих до України в минулому, та/або тих, хто їх населяє. За нашими спостереженнями, цю тенденцію започаткував Т. Шевченко, хоч і дещо завуальовано (*Так от як кров свою лили / Батьки за Москву і Варшаву, / І вам, синам, передали / Свої кайдани, свою славу!*). Вона продовжена в подальшій українській авторській і фольклорній (повстанській) поезії: *На Дніпрі-Славуті*

⁴ У художній рецепції Яра Славутича Москву не порівняно, а ототожнено з ордою: *Та як наринула орда з Москви, / Чужим добром сповняючи сакви, – / Тоді твій дух у зриві неземному, / Високогірних сповнених звитяз, / Вінок терновий на чолі ясному / Поніс – як страдник – по чужих світах.*

й Росі / Помурую бапти, / Щоб з **Москви** вам ані з **Польщі** / Не було на-
пасти (П. Куліш); Ми не хочемо **Варшави** / І не вірим у **Москву**, / Все
чуже, для нас вороже, / Рознесемо по степу; Ми не хочем твої Волги, / Ні
Варшави чи **Москви**, / Тільки геть із України, / В свої нетра проч іди
(нар. тв.); Німій, одурений, забитий, / Невже не встать тобі від ран? /
Москві та **Жечі Посполитій** / Колись жбурнув тебе Богдан (В. Сосюра);
Кричали всі: – Бандері слава! / Хай згинуть і **Москва**, й **Варшава**, /
і **німці**, й кожний їх слуга! (О. Бабій); Коли душили нашу мову / **Варшава**,
Відень і **Москва**, / Ми з праху поставали знову <...>; То помирих би там
своїх братів шалених / В мундирах ворога – червоних і зелених, / Не дав
би йти сліпма в пожежу бойову, / Вмирати за **Берлін**, вмирати за
Москву! (Д. Павличко); **НІ, ГАННО, НІ! АБИ ЛИШ НЕ З МОСКВОЮ.** /
Хай Україну чаши ця мине. / Вже краще з **турком**, **ляхом**, із **Литвою**, / бо
ті сплюндрують, а вона ковтне (Л. Костенко).

Ще одне додаткове значення, утворюване засобом топонімної взаємодії,
– ‘військо’ (здебільшого вороже): *Королю шведський, добродію, /
Найясніший мій пане! / Чи будем[о] ми більше города **Полтави** доставати,
/ Чи будем[о] з-під города з-під **Полтави** утікати? / Бо не дурно
Москва стала нас кругом оступати!* (нар. тв.); *І на снігу, на морозі /
Військо підіймає, / Місто **Веприк** із **Москвою** / До тла розбиває <...>;
І піднявся Гордієнко, / Козаків скликає, / Коло міста **Цариченька** /
Москву побиває* (С. Руданський); *Летить привіт / Чернігівської Січі /
В карпатську сотню Позичанюка; / **Москву** й **Берлін** перехитривши
двічі, / Лунає клич полковника Дацька (Яр Славутич); <...> Прапори ло-
потять над його головою, / Наче душі дітей, що закрили собою / Шлях на
Київ **Москві** на полях біля **Крут*** (Д. Павличко). Зауважимо, проте, що
таку ж семантику лексема *Москва* може виявляти й без допомоги інших
онімних одиниць: *Тоді **Москва** підступила, / Потік загатила / І турець-
кї окопи / Раптом захопила* (С. Руданський).

У поезії фіксуємо незаперечний асоціативний зв’язок власних назв
Москва – *Київ/Україна*: а) опозиційний (*Тремтїть, табришини! Це ваш
кінець, / Бо не **Москва**, не **Рим**, а рідний **Київ** – / Основ духовности прав-
дивий вияв* (Яр Славутич)); б) синонімічний, у такому разі в топонімах
знаходить вияв семантика родинності (*Та хїба ж не рідні сестри / **Укра-
їна** і **Москва**?* (Юрій Клен)).

Реалізація в поетичному дискурсі значеннєвих компонентів
‘Росія’/‘російська влада’ й зіставлення топоніма *Москва* з іншими

назвами столиць імперій уможливилює набуття ним ознак символу імперії/імперськості, як-от у Д. Павличка: *Бийтесь, дурні, / Горіть, неначе сміття в урні, / Та захлинайтесь в роздорі, / На отаманство й велич хвори, / Ті всяклі Римом, ті – Москвою. / А всі – тюрмою віковою!*

Взаємодіючи із пропріативами різних розрядів, топонім *Москва* може бути залучений до виразної онімної гри, яка вможливилює а) оказіональне потрактування його семантики (*Москва* як узагальнювальне слово для антропонімів) та чітке протиставлення географічних назв за ознакою «свій – чужий» (*Москва* – назви українських населених пунктів): *І в козацькі полковники / Москву обирають: / У Полтаву – Чичерина, / В Київ – Партенова, / В Переяслав – Якового, / В Стародуб – Пашкова, / У Чернігів – Богданова, / В Ніжин – Толбухіна* (С. Руданський); б) підсилення запрограмованої попереднім контекстом пейоративності за рахунок уживання в однорідному ряді ойконіма *Москва* та народних назв психлікарень (львівської та київських): *Тоді ж в Москви ожив мікроб месії: / вона лякала всіх, що без Росії / в жінок ростимуть вуса і теде, / що нероздільні, наче крила птаха, / Москва, Кульпарків, Павлівка, Глеваха, – / і я вітав це бачення тверде...* (І. Малкович).

Характеризаційна функція топоніма *Москва*

Лексему *Москва* використовують і для характеристики певної особи/групи осіб, здебільшого як компонент перифрази: *І Хомяков, Русі ревнитель, / Москви, оте[че]ства любитель, / О юткоборцеві восплач* (Т. Шевченко); *Ви ж [земляки. – Ю. Б.] пагонці-вовчки на дереві Росії, / Жорсткий атавізм татарської Москви <...>* (П. Куліш); *Та жаль бере на ці окраси, / Що тут, де походжали ви, / Співець Литви, співець Москви* [О. Пушкін. – Ю. Б.], */ Твоїх слідів нема, Тарасе!* (М. Рильський); *Зі Сходу суне сотня Ковпакова, / Посол Москви <...>; Невже це сотня, кажуть, Ковпакова? / Москви служакі?* (Яр Славутич); *Тоді упало слово Боже / На дві слов'янські голови: / Хто на парнасі переможе – / Полтави син чи син Москви?..* [Г. Державін. – Ю. Б.] (М. Руденко). Найвідомішою такою перифразою є Шевченкова: *То її побачите, що ось що / Ваші славні Брути: / Раби, подножки, грязь Москви, / Варшавське сміття – ваші пани / Ясновельможнії гетьмани*. Нею послуговуються в тотожному чи дещо модифікованому вияві поети ХХ століття, установлюючи виразний інтертекстуальний зв'язок із твором Кобзаря: *Конайте, виродки! Варшавське шмаття, / Бигно Москви, – нехай же вас поб'є, / Як Божий бич,*

Тарасове прокляття! (Яр Славутич); *Гей, вертайся, Хмелю, / доки світу. / Бо чомусь не йде із голови / Щось немовби / про варшавське сміття, / Щось як начебто / про грязь Москви* (Б. Олійник).

Висновки

Аналіз уживання власної назви *Москва* в українському поетичному дискурсі дає підстави аргументовано висувати, що вона виконує такі основні функції: традиційну для топонімів номінативно-локалізаційну (власне локалізаційну, локалізаційно-маршрутну, функцію жорстко не лімітованої локалізації), ідеологічну та характеристичну. Найважливішою є ідеологічна функція, яка не корелює з референтними ознаками оніма *Москва*, наділена різновекторністю та пов'язана з авторською оцінкою, що детермінована інтерлінгвальними чинниками. Такі висновки відкривають перспективу дослідження топонімів як художніх ідеологем – органічних складників системи ціннісних орієнтирів.

Список використаної літератури

- Босєва, Є. В. (2000). Номінаційне поле у контексті художнього простору оповідань Б. Грінченка. *Восточноукраинский лингвистический сборник*, 6, 157–164.
- Брайло, Ю. І. (2018). «Чужий» топос у поезії Василя Стуса: топонімні актуалізатори. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Філологічні науки*, 281, 53–63.
- Кальченко, Т. Ю. (2006). Топоніми у поетичній мові В. Герасим'юка: функціонально-семантичний аспект. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Філологія*, 74, 64–67.
- Мельник, Г. І. (2009). *Онімікон у структурі ідіостилю (на матеріалі поезії Євгена Маланюка)*. (Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук). Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Одеса, Україна.
- Мельник, М. Р. (2007). Ономастичні здобутки Ліни Костенко в збірці «Неповторність». *Культура народів Причорномор'я*, 112, 79–82. Отримано з <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/107992/21-Melnik.pdf?sequence=1>.
- Можарова, Т. М. (2008). Головні тенденції використання топонімів у поетичному мовленні та їхні стилістичні функції (на матеріалі поезій І. Драча). *Вісник КДПУ імені Михайла Остроградського*, 5 (52), 2, 184–187.
- Селівєрстова, Л. І. (2000). Топонім-поетизм «Москва» в українській поезії. *Вісник Харківського університету. Філологія*, 473, 179–182.
- Селівєрстова, Л. (2001). *Назвознавство і поезія: творчість Яра Славутича*. Харків: Майдан.
- Шумейко, О. А. (2012). Лексичні засоби творення комічного у творчості В. Стуса. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Філологія*, 65, 50–55.
- Яременко, В. І. (2010). Історична ономастика у творчій спадщині Тараса Шевченка. *Український історичний журнал*, 2, 164–178.

Abstract

Yulia Brailko

FUNCTIONALITY OF THE TOPONYM *MOSCOW* IN THE UKRAINIAN POETIC DISCOURSE

Background. The need to develop a holistic linguistic vision of the functionality of toponyms in the poetic text dictates the study of these units on the basis of broad artistic materials.

The purpose of the article is the analysis of the functions of the toponym *Moscow* in the Ukrainian poetic discourse from the old days till now.

Methods. General scientific methods of induction and deduction, descriptive, comparative-semantic methods, methods of contextual analysis, which are traditional for linguistics, have been used in the research.

Results. The analyzed artistic material represents the usage of 463 toponyms, but it does not give grounds for speaking about the proper name *Moscow* as a keyword in the Ukrainian poetic discourse; rather it is one of the dominant toponyms in the work of certain artists – Yar Slavutych, P. Kulish, S. Rudanskyi, D. Pavlychko et al. The toponym *Moscow* expresses, along with geographical semantics, the presuppositional semantics of another instance in the Ukrainian poetic discourse, which enables the output of functions of this proper name beyond the limits of the traditional nominative-localization one. The poets explicit the background knowledge about the people, associated with *Moscow*, historical encyclopedic information, representing asymmetric presupposition of the oeconym. Frequent artistic examples indicate that lexeme *Moscow* is the recognition of the macrotoponymical (choronymical) seme as a result of metonymy (synecdoche): *Moscow* = *Russia*, as well as the actualization of the meanings “*Russian power*”, “*empire*”, “*imperialism*”, “*enemy*”, “*army*”. This process is accompanied by the provision of a proper name for evaluative connotations, which can undergo a diametrical change caused by the evolution of the author’s ideological beliefs.

Discussion. The toponym *Moscow* carries out the following basic functions, traditional for propitiates of this category in the Ukrainian poetic discourse: nominative-localized (the actual localization, localization-route, and the function of not strictly limited localization), ideological and characterized

ones. The most important function is the ideological one, which does not correlate with the reference features of onym *Moscow*; it is endowed with multi-verticality and is associated with the author's assessment, which is determined by interlingual factors. These findings open up the prospect of the study of proper names as artistic ideologemes – organic components of the value system.

Keywords: onym, toponym, function, Moscow, poetic discourse.

Матеріал надійшов 21.06.2018